Metaphorical Conceptualization of Knowledge in Shams al-Din Mohammad Kishī's *Ghoshāyesh-nāmeh*: A Conceptual Metaphor Theory Approach

Seyyed Behnam Alavi Moghaddam: Associate Professor, Department of Foreign Langugages, Organization for Educational Research and Planning, Tehran, Iran (Corresponding author). Email: behnamalavim@gmail.com ORCID: 0000-0001-9321-4312

Elahe Kamari: Assistant Professor, Department of English Language Teaching, Farhangian University, P.O. Box 14665-889, Tehran, Iran. Email: Elaheh.kamari@cfu.ac.ir ORCID: 0000-0001-5508-3251

Abstract

This study examines the Persian philosophical treatise *Goshāyish-nāmeh* by Shams al-Dīn Moḥammad Kīshī through the lens of cognitive semantics, exploring how "knowledge" is metaphorically conceptualized within this didactic text. The primary objective is to identify and analyze the cognitive-linguistic mappings associated with the target domain of "knowing and knowledge" based on Conceptual Metaphor Theory (CMT). Adopting a qualitative descriptive-analytical design, the critical edition of *Goshāyish-nāmah* served as the textual corpus. Metaphorical expressions related to the concept of knowledge were identified through in-depth textual analysis and qualitative content analysis, and subsequently categorized according to their underlying source domains. Qualitative examination of these metaphorical mappings reveals that the conceptualization of knowledge in this treatise is organized around two central conceptual metaphors: KNOWLEDGE IS VISION and ACQUIRING KNOWLEDGE IS A JOURNEY. The interplay between these two metaphors enables the author to articulate the gradual progression from sensory perception to rational apprehension as a purposeful movement toward cognitive clarity. The findings demonstrate that ontological and structural mappings, alongside the image schemas of PATH and CONTAINER, serve an explanatory and didactic function in this Persian text, rendering abstract epistemological concepts tangible and accessible to scholarly readers.

1. Introduction

The post-Mongol Ilkhanid era (1256–1335 CE) in Iran witnessed a flourishing of philosophical treatises written in Persian. This linguistic shift aimed to liberate rational sciences from restrictive Arabic terminology, making

epistemological concepts accessible to Persian speakers. Among the prominent figures of this era was Shams al-Dīn Moḥammad Kīshī, whose didactic treatise, Goshāyish-nāmeh (The Book of Unveiling), explores the soul's evolution from sensory perception to intellectual intuition. Traditional studies of such texts adopt historical approaches, tracing ideas within established schools like Peripateticism or Illuminationism (Jokar, 2011; Pourjavady, 2020). However, this overlooks the cognitive mechanisms authors employed to render abstract concepts tangible. While recent research has applied cognitive approaches to mystical texts (Hajiannezhad & Babaei, 2024; Hashemi, 2015), philosophical prose remains underexplored. Addressing this gap, the current study investigates the macro-metaphors Kīshī employed to conceptualize knowledge, analyzing how these mappings structurally elucidate complex epistemological relations.

2. Theoretical Framework

This study is grounded in Conceptual Metaphor Theory (CMT), initially proposed by Lakoff and Johnson (1980, 1999). According to this framework, metaphors are not mere rhetorical or poetic devices but fundamental cognitive mechanisms. They involve systematic mappings from a concrete, sensorimotor "source domain" to an abstract "target domain." Cognitively, articulating abstract philosophy in a natural language necessitates relying on these embodied, sensorimotor capacities. CMT posits that human thought processes are largely metaphorical, and analyzing these linguistic mappings reveals the underlying conceptual structures used to comprehend complex abstract phenomena.

3. Method

This qualitative, descriptive-analytical study is situated within the framework of cognitive semantics. The corpus comprises the complete Persian text of Goshāyish-nāmeh, utilizing Jokar's (2011) critical edition. Data analysis followed the Metaphor Identification Procedure (MIP) developed by the Pragglejaz Group (2007). This protocol involved three systematic steps: 1) textual coding to extract linguistic expressions denoting perception, intellect, and ignorance; 2) contrasting the contextual abstract meanings of these units with their basic, physically grounded sensorimotor meanings to identify metaphorical usage (e.g., the physical state of "darkness" mapped contextually to "ignorance"); and 3) clustering the identified metaphors based on shared source domains to map their ontological and structural correspondences.

4. Findings and Conclusion

The data analysis reveals that Kīshī's epistemological framework relies on two central, complementary macro-metaphors. The first is KNOWLEDGE IS VISION, an ontological metaphor conceptualizing "knowing" as "seeing" and "ignorance" as "darkness." The treatise explicitly seeks "deliverance from the darkness of ignorance," mapping the intellect onto the physical eye (the "eye of the heart") and ultimate truth as forms reflected in a mirror. The second is

ACQUIRING KNOWLEDGE IS A JOURNEY, a structural metaphor using a SOURCE-PATH-GOAL schema. The learner is an active traveler starting from the physical body (source), traversing the soul's faculties (path), to reach spiritual intuition (goal), with base desires acting as obstacles.

In conclusion, the text's explanatory power emerges from the deep interaction of these schemas, encapsulated in the title Goshāyish (Opening)—implying both opening the path and opening the eyes. Progressing on the journey away from sensory origins is the prerequisite for cognitive clarity. These conceptual metaphors transcend embellishment; they dictate the text's logical framework, enabling Kīshī to seamlessly synthesize the Peripatetic tradition (senses as the knowledge origin) with Illuminationist philosophy (knowledge as luminous intuition) into a cohesive developmental continuum.

5. Results

The cognitive-linguistic analysis of Goshāyish-nāmeh demonstrates that Kīshī structured his core epistemological arguments strictly on embodied experiences, specifically visual and spatial schemas. Theoretically, these findings strongly corroborate the concept of "embodied cognition" (Lakoff & Johnson, 1999), illustrating that even highly abstract classical philosophy is deeply rooted in human sensorimotor experiences. Methodologically, the results establish that applying cognitive linguistics to classical didactic treatises uncovers hidden conceptualization mechanisms. This complements traditional historiography by revealing how the concrete vocabulary of the Persian language was efficiently harnessed to make complex epistemological doctrines cognitively accessible.

Keywords: Shams al-Din Kishi, Goshayish-nameh, cognitive linguistics, conceptual metaphor, epistemology.

مفهوم‌سازی استعاری معرفت در «گشایش‌نامه» شمس‌الدین محمد کیشی: رویکرد استعارهٔ مفهومی

سیدبهنام علوی‌مقدم*: دانشیار، گروه زبان‌های خارجی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول). ای‌میل: behnamalavim@gmail.com ارکید: 0000-0001-9321-4312

الهه کمری: استادیار، گروه آموزش زبان انگلیسی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران.
ای‌میل: Elaheh.kamari@cfu.ac.ir ارکید: 0000-0001-5508-3251

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی رسالهٔ فلسفی فارسی گشایش‌نامه اثر شمس‌الدین محمد کیشی از منظر معنی‌شناسی شناختی می‌پردازد و چگونگی مفهوم‌سازی استعاری "معرفت" را در این متن تعلیمی واکاوی می‌کند. هدف این مطالعه، شناسایی و تحلیل نگاشت‌های شناختی-زبانی مربوط به قلمرو مقصد «دانستن و معرفت» در این رساله بر پایهٔ نظریهٔ استعارهٔ مفهومی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی از نوع کیفی بوده و متن رسالهٔ گشایش‌نامه به‌عنوان پیکرهٔ متنی مورد بررسی قرار گرفته است. برای گردآوری داده‌ها عبارات استعاری مرتبط با مفهوم معرفت از طریق مطالعهٔ دقیق متن و تحلیل محتوای کیفی استخراج، و بر اساس قلمروهای مبدأ دسته‌بندی شدند. بررسی کیفی نگاشت‌های استعاری نشان داد که مفهوم‌سازی معرفت در این رساله حول دو کلان‌استعارهٔ مفهومی محوری سازمان یافته است: «معرفت، بینایی است» و «کسب معرفت، سفر است». برهم‌کنش این دو استعاره به مؤلف امکان داده است تا گذار تدریجی از ادراک حسی به ادراک عقلی را در قالب حرکتی هدفمند به سوی وضوح شناختی تبیین کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بهره‌گیری از نگاشت‌های هستی‌شناختی، ساختاری و طرحواره‌های تصویری "مسیر" و "ظرف" در این رسالهٔ فارسی، کارکردی تبیینی و آموزشی دارد و به ملموس‌سازی مفاهیم انتزاعی معرفت‌شناختی برای مخاطبان دانش‌پژوه کمک کرده است.

کلیدواژه‌ها: شمس‌الدین کیشی، *گشایش‌نامه*، زبان‌شناسی شناختی، استعارهٔ مفهومی، معرفت‌شناسی.

۱. مقدمه

تاریخ تفکر در ایران پس از حملهٔ مغول، روایتی پیچیده از بقا، تحول و نوآوری در دل بحران است. برخلاف تصور رایج از یک گسست فرهنگی و فکری، دورهٔ ایلخانی (۱۲۵۶ - ۱۳۳۵م) شاهد تداوم و حتی شکوفایی حیات عقلی در مراکزی چون مراغه، تبریز، اصفهان و شیراز بود. در این عصر سنت نگارش رساله‌های علمی، فلسفی و تعلیمی به زبان فارسی که با هدف خارج ساختن دانش‌های عقلی از دایرهٔ تنگ اصطلاحات فنی زبان عربی و انتقال مفاهیم حِکمی به مخاطبان و دانش‌پژوهان فارسی‌زبان صورت می‌گرفت، گسترش یافت. از منظر زبان‌شناسی شناختی این چرخش زبانی نقشی کلیدی در فرایند مفهوم‌سازی ایفا می‌کند؛ زیرا هنگامی‌که اندیشمندی متنی فلسفی را به زبان طبیعی و در قالب نثر تعلیمی فارسی تقریر می‌کند، ناگزیر است به جای تکیه بر انتزاعیات و اصطلاحات قراردادی صرف از ظرفیت‌های حسی-حرکتی، ملموس و بدنمند[1] زبانِ پایه برای معنادارسازی مفاهیم عقلی بهره ببرد.

در کانون این شبکهٔ علمی در سدهٔ هفتم هجری، در کنار چهره‌های شاخصی همچون خواجه نصیرالدین طوسی (متوفی ۶۷۲ ق) گروهی از حکما و مدرسان حضور داشتند که آثارشان حلقه‌های ارتباطی سنت فلسفی این عصر را شکل می‌داد. شمس‌الدین محمد کیشی، حکیم و دانشمند قرن هفتم هجری، یکی از همین چهره‌های کلیدی اما کمتر شناخته‌شده است. اهمیت او فقط در ارتباطات علمی‌اش با بزرگان عصر از جمله مکاتبهٔ مهم او با خواجه نصیرالدین طوسی نیست، بلکه در جایگاه او به‌عنوان حلقه‌ای از زنجیرهٔ انتقال و تلفیق اندیشه‌ها است. آثار او که به همت نجف جوکار در قالب **مجموعهٔ آثار** (۱۳۹۰) به شکلی انتقادی تصحیح و منتشر شده، فرصتی بی‌بدیل برای بازشناسی اندیشه‌های متفکری فراهم آورده که در نقطهٔ تلاقی جریان‌های فکری گوناگون زمانهٔ خود ایستاده بود. در میان این مجموعه رسالهٔ کوتاه اما عمیق گشایش‌نامه به سبب زبان فارسی شیوا و تمرکز بر یکی از بنیادین‌ترین مسائل فلسفه، یعنی چیستی و چگونگیِ کسب معرفت، اهمیتی دوچندان دارد. این رساله راهنمایی فشرده در باب معرفت‌شناسی و روان‌شناسی فلسفی است که می‌کوشد مراحل تکامل نفس انسانی را از پایین‌ترین مرتبهٔ ادراک حسی تا بالاترین درجهٔ شهود عقلی به زبانی قابل‌فهم تبیین کند.

رویکرد مرسوم در مطالعات مربوط به متون فلسفی این دوره، عمدتاً مبتنی بر بررسی تاریخ اندیشه و تحلیل محتوای فلسفی است. در این دست پژوهش‌ها، هدف اصلی محقق آن است که گزاره‌های صریح و برهان‌های منطقی مؤلف را استخراج کرده و خاستگاه آن‌ها را در چارچوب

---

1. embodied

مکاتب شناخته‌شده‌ای چون حکمت مشاء، حکمت اشراق، کلام یا عرفان نظری ردیابی کند (جوکار، ۱۳۹۰؛ پورجوادی، ۱۳۹۹). اگرچه این رویکرد تاریخ‌نگارانه برای تعیین جایگاه فلسفی مؤلف و ترسیم تبارشناسی ایده‌ها کاملاً ضروری است، اما به دلیل تمرکز صرف بر محتوای گزاره‌ای معمولاً به سازوکارهای زبانی و شناختی متن نمی‌پردازد و این پرسش را بی‌پاسخ می‌گذارد که مؤلف در سطح زبان و شناخت چگونه مفاهیمی کاملاً انتزاعی و غیرملموس مانند **معرفت**، **عقل**، **قوای باطنی** و **جهل** را برای مخاطب خود تصویرسازی و معنادار کرده است؟ به بیان دیگر، در کنار استدلال‌های منطقی کدام الگوهای مفهومی و طرحواره‌های شناختی به متن انسجام بخشیده و درک مفاهیم پیچیدهٔ معرفت‌شناختی را برای خوانندهٔ نوآموز ممکن ساخته‌اند؟

پژوهشگر در این مقاله با هدف پاسخ به این پرسش از چارچوب سنتی فراتر رفته و رویکردی از حوزهٔ زبان‌شناسی شناختی را برای تحلیل گشایش‌نامه به‌کار می‌گیرد. پژوهش حاضر با استفاده از ابزارهای "نظریهٔ استعارهٔ مفهومی[1]" لیکاف[2] و جانسون[3] (۱۹۸۰)، به دنبال کشف الگوهای مفهومی پنهان در زبان کیشی است که اندیشه او را قوام می‌بخشند. در راستای نیل به این هدف پژوهش حاضر می‌کوشد تا با واکاوی متن رساله، به سه پرسش اساسی زیر پاسخ دهد.

۱) شمس‌الدین کیشی برای مفهوم‌سازی ماهیت و فرایند کسب معرفت، از کدام کلان‌استعاره‌های مفهومی بهره برده است؟

۲) نظام نگاشت‌های این استعاره‌ها چگونه سامان یافته و چگونه ویژگی‌های قلمرو مبدأ (محسوس) به قلمرو مقصد (انتزاعی) فرافکنی شده‌اند؟

۳) این کلان‌استعاره‌ها و طرحواره‌های تصویری زیربنایی آن‌ها، چه کارکرد شناختی و ساختاری در صورت‌بندی و تبیین روابط میان مراتب مختلف ادراک در متن این رساله ایفا می‌کنند؟

در پاسخ به این پرسش‌ها ادعای اصلی این پژوهش آن است که نظام معرفت‌شناسی کیشی در این رساله بر یک شالودهٔ استعاری دوگانه و درهم‌تنیده استوار است که بخشی از سازوکار استدلال و مفهوم‌پردازی او را شکل می‌دهد یا در مفصل‌بندی استدلال‌های وی نقشی ساختاری ایفا می‌کند:

---

1. Conceptual Metaphor Theory (CMT)
2. Lakoff
3. Johnson

۱) استعارهٔ ماهوی: «معرفت، بینایی است»[1]. این استعاره ماهیتِ انتزاعیِ **دانستن** و **فهمیدن** را در قالب تجربهٔ عینی و ملموس **دیدن** مفهوم‌سازی می‌کند. بر این اساس، **عقل** به‌مثابهٔ **چشم باطن**، **معرفت** به‌مثابهٔ **نور**، و **حقیقت** به‌عنوان **صورتی روشن** عمل می‌کند.

۲) استعارهٔ ساختاری: «کسب معرفت، یک سفر است»[2]. این استعاره فرایند پیچیده و تدریجی یادگیری و تکامل نفسانی را در قالب یک "سفر" هدفمند با مبدأ (عالم حس و ظاهر)، مقصد (عالم عقل و باطن)، و مسیری مشخص (مراتب قوای نفس) مفهوم‌سازی می‌کند. این پژوهش به تفصیل نشان خواهد داد که این استعاره‌ها صرفاً تزئینات ادبی نیستند، بلکه ابزارهای شناختی بنیادینی هستند که کیشی به واسطهٔ آن‌ها جهان فکری خود را می‌سازد و به مسئلهٔ دیرینه "رابطهٔ حس و عقل" پاسخی خلاقانه می‌دهد. او با این ساختار استعاری سنت مشائی را که بر حس به‌عنوان مبدأ معرفت تأکید دارد، با سنت اشراقی که معرفت حقیقی را شهود و مشاهدهٔ نوری می‌داند، در یک چارچوب واحد و منسجم تلفیق می‌کند. این تحلیل نه‌تنها به فهم عمیق‌تری از اندیشهٔ کیشی منجر می‌شود، بلکه روش‌شناسی جدیدی برای تحلیل متون کهن فلسفی فارسی پیشنهاد می‌کند که می‌تواند ساختارهای شناختی پنهان در پس استدلال‌های صریح را آشکار سازد.

۲. پیشینهٔ پژوهش

مطالعهٔ متون کهن فلسفی و عرفانی فارسی در دهه‌های اخیر، شاهد چرخش پارادایمی مهمی از رویکرد سنتی ارسطویی (که استعاره را صرفاً ابزاری بلاغی و تزئینی می‌پنداشت) به رویکرد زبان‌شناسی شناختی بر پایهٔ نظریهٔ استعاره مفهومی لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) بوده است. مرور انتقادی پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که کاربست این نظریه تاکنون در سه قلمرو اصلی فلسفی، دینی و عرفانی تمرکز داشته است.

در حوزهٔ متون فلسفی، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که چگونه مفاهیم به‌شدت انتزاعی از طریق حوزه‌های حسی صورت‌بندی می‌شوند؛ برای نمونه، سپهری (۱۳۸۲) نقش استعاره را در اصالت وجود بررسی کرده و پس از او، مطالعاتی نظیر خادم‌زاده (۱۳۹۵ - ۱۳۹۸) بر هستی‌شناسی ملاصدرا تمرکز کرده‌اند. در همین راستا، زرگوشی و همکاران (۱۴۰۰) با گذر از تحلیل‌های نمادین صرف (مانند پژوهش مسعودی‌فرد و ریحانی، ۱۳۹۵)، نشان دادند که سهروردی چگونه برای تبیین معرفت‌شناسی اشراقی خود به شکلی نظام‌مند از استعاره‌های شناختی بهره برده است.

---

1. «Knowledge Is Vision»
2. «Acquiring Knowledge Is A Journey»

در قلمرو متون دینی نیز تلاش‌هایی برای تبیین شناختی مفاهیم ماورایی صورت گرفته است. پژوهش‌هایی نظیر مزگی‌نژاد و مرادی (۱۴۰۱) و قائمی‌نیا (۱۳۹۶) راه را برای تحلیل معناشناسی شناختی در متون دینی هموار کردند. در امتداد این مسیر، جلیلی (۱۴۰۳) با واکاوی استعاره‌های جهتی در نهج‌البلاغه نشان داد که چگونه مفاهیم انتزاعی دینی با ارجاع به محیط طبیعی و تجربیات فیزیکی (رویکردی که پیش‌تر ایمانیان و نادری در ۱۳۹۳ به آن پرداخته بودند) مفهوم‌سازی شده‌اند.

بااین‌حال، توجه پژوهش‌های پیشین به‌طور شاخص به نثر صوفیانه معطوف بوده است. نگاهی به سیر این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مطالعات نخستین رویکردی تقلیل‌گرایانه داشته و عمدتاً بر شناسایی و فهرست‌بندی مضامین یا موتیف‌های خاص متمرکز بوده‌اند؛ ازجمله پژوهش میرزایی مقدم و همکاران (۱۴۰۰) بر عبهرالعاشقین، بررسی استعاره‌های عشق (هاشمی، ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴)، استعاره‌های گیاهی در معارف بهاءولد (زرین‌فکر و همکاران، ۱۳۹۲) و استعاره‌های سماع (استوارنامغی و صباغ، ۱۳۹۴). در سال‌های اخیر پژوهش‌ها به سمت تحلیل‌های نظام‌مندتر حرکت کرده‌اند. حاجیان‌نژاد و بابایی (۱۴۰۳) با انتقاد از تمرکز صرفِ مطالعات پیشین بر موتیف‌هایی نظیر "نور سیاه" (بهنام، ۱۳۸۹؛ امیدبخش، ۱۳۹۳)، به بررسی جامع مقوله‌بندی حسی معرفت در آثار عین‌القضات پرداختند. از منظر روش‌شناختی نیز، صدیقی و میرباقری‌فرد (۱۴۰۴) با وارد کردن شاخص کیفی بسامد در تحلیل آثار شیخ احمد جام، گامی مهم در ارزیابی میزان تسلط حوزه‌های مبدأ (مانند غلبهٔ استعاره‌های جوهر بر ظرف) برداشتند.

با وجود غنای نسبی پیشینهٔ موجود، ارزیابی انتقادی این مطالعات پرده از یک شکاف پژوهشی عمیق برمی‌دارد: پژوهش‌های پیشین یا درگیر متون به‌شدت شاعرانه و شطحیات عرفانی (مانند آثار روزبهان و عین‌القضات) شده‌اند، یا صرفاً به رسالات کاملاً انتزاعی فلسفی (مانند آثار سهروردی و ملاصدرا) پرداخته‌اند. در این میان، متون کلامی-فلسفی فارسی که در دوران گذار نوشته شده‌اند و تلاش می‌کنند مفاهیم پیچیدهٔ عقلی را از زبان فنّی و انتزاعی عربی به نثر ملموس، حسی-حرکتی و تجسم‌یافتهٔ فارسی برگردانند، کاملاً مغفول مانده‌اند. رسالهٔ گشایش‌نامه اثر شمس‌الدین محمد کیشی نمونه‌ای برجسته از این تلاش شناختی برای بومی‌سازی و تجسم‌بخشی به مفاهیم کلامی و فلسفی در زبان فارسی است. تاکنون پژوهشی مستقل بر پایهٔ نظریهٔ استعارهٔ مفهومی دربارهٔ این اثر گزارش نشده است؛ ازاین‌رو، مطالعهٔ حاضر با هدف پر کردن این خلأ مطالعاتی، در پی پاسخ به این پرسش است که کیشی چگونه با بهره‌گیری از استعاره‌های مفهومی و تجربیات بدنمند، مفاهیم غامض کلامی-فلسفی را در قالب نثر فارسی مفهوم‌سازی کرده است.

۳. چارچوب نظری و روش تحقیق

۳. ۱. مبانی نظری

برای تحلیل ساختارهای مفهومی در رسالهٔ گشایش‌نامه، این پژوهش از چارچوب نظری استعارهٔ مفهومی[1] بهره می‌گیرد؛ رویکردی که نخستین‌بار توسط جرج لیکاف و مارک جانسون (۱۹۸۰) در اثر جریان‌ساز استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم صورت‌بندی شد و در آثاری چون فلسفه در جسم (۱۹۹۹) بسط یافت. بر پایهٔ این نظریه، استعاره صرفاً آرایه‌ای ادبی یا ابزاری بلاغی نیست، بلکه سازوکاری بنیادین در نظام شناختی انسان است که از رهگذر آن حوزه‌های انتزاعی اندیشه (مقصد) بر پایهٔ تجارب حسی، حرکتی و زیستهٔ انسان در جهان پیرامون (حوزه‌های مبدأ) مفهوم‌سازی و درک می‌شوند.

نظریهٔ استعارهٔ مفهومی با ایجاد یک چرخش پارادایمی در زبان‌شناسی و فلسفهٔ زبان، استعاره را از جایگاه سنتی خود به‌عنوان یک آرایهٔ ادبی یا ابزار زیبایی‌شناختی خارج کرد و آن را سازوکاری بنیادین شناختی بازتعریف کرد. فرض اصلی این نظریه آن است که نظام مفهومی انسان که بر اساس آن می‌اندیشد و عمل می‌کند، ماهیتاً استعاری است (لیکاف و جانسون، ۱۹۸۰). در این رویکرد، استعاره نه در سطح واژگان، بلکه در سطح اندیشه رخ می‌دهد و عبارت است از فهم و تجربهٔ یک چیز (معمولاً انتزاعی و پیچیده) بر مبنای چیز دیگر (معمولاً عینی و ملموس). این فرایند از طریق مجموعه‌ای نظام‌مند از تناظرات که **نگاشت**[2] نامیده می‌شوند، صورت می‌گیرد. طی این فرایند، ویژگی‌ها و ساختارهای منطقی **قلمرو مبدأ**[3] که ریشه در تجربیات حسی و فیزیکی دارد، به **قلمرو مقصد**[4] فرافکنی می‌شوند. برای مثال، در استعارهٔ «معرفت، نور است» ویژگی‌های فیزیکی نور (مانند روشن‌کردن محیط، قابلیت دیدن، و حرکت مستقیم) به قلمرو انتزاعی معرفت (مانند وضوح ذهنی، کشف حقیقت، و انتقال دانش) منتقل می‌شوند.

انتخاب این چارچوب نظری از آن رو است که متون فلسفی و کلامی کلاسیک برای تبیین عمیق‌ترین مفاهیم غیرمحسوس (نظیر حقیقت، وجود، عقل و مراتب شناخت) ناگزیر از به‌کارگیری حوزه‌های مبدأ تجربی و فیزیکی هستند. رسالهٔ گشایش‌نامه نیز فارغ از وابستگی‌های مکتبی آن، متنی حِکمی است که در بستری زبانی به صورت‌بندی استدلالی و تبیینی مفاهیم انتزاعی می‌پردازد؛ ازاین‌رو، نظریهٔ استعارهٔ مفهومی بستری روش‌مند فراهم می‌آورد تا بتوان نشان

---

1. conceptual metaphor theory
2. mapping
3. source domain
4. target domain

داد ساختار فکری مؤلف چگونه با اتکا به سازوکارهای ادراکی و تجارب ملموس، اندیشه‌های انتزاعی را در قالب زبان فارسی بازنمایی کرده است.

در متون فلسفی براساس طبقه‌بندی لیکاف و جانسون (۱۹۸۰)، استعاره‌های مفهومی به سه دستهٔ اصلی تقسیم می‌شوند که هر سه در تحلیل متون کیشی نقش کلیدی دارند:

الف) **استعاره‌های ساختاری**[1]: در این نوع استعاره یک مفهوم انتزاعی پیچیده در قالب یک مفهوم ساختارمند دیگر سازمان‌دهی می‌شود. نمونهٔ سنتی آن «بحث، جنگ است»[2] می‌باشد. در متون عرفانی و فلسفیِ کیشی کلان‌استعارهٔ «کسب معرفت، سفر است»[3] از این نوع است. در اینجا، منطق سفر (شاملِ مبدأ، مسیر، مقصد، راهنما، موانع و حرکت) دقیقاً بر منطق **سلوک علمی** (شاملِ جهل، استدلال، یقین، استاد، شبهات و فرایند یادگیری) نگاشت می‌شود. این ساختار به فیلسوف اجازه می‌دهد تا فرایند نامحسوس تغییر درونی نفس را به صورت یک روایت خطی و قابل‌فهم ترسیم کند.

ب) **استعاره‌های هستی‌شناختی**[4]: این استعاره‌ها به ما اجازه می‌دهند تا رویدادها، فعالیت‌ها، هیجانات و ایده‌های انتزاعی را به‌مثابهٔ **موجودات**[5] یا **اشیاء مادی**[6] در نظر بگیریم. کارکرد اصلی این استعاره، **شیءانگاری**[7] است که امکان ارجاع، کمّی‌سازی و شناسایی علت و معلول را فراهم می‌کند. در فلسفهٔ کیشی استعاره‌هایی نظیر «عقل به‌مثابهٔ آینه»، «نفس به‌مثابهٔ ظرف» یا «حقیقت به‌مثابهٔ نور» نمونه‌های بارز استعاره‌های هستی‌شناختی هستند. این رویکرد، مفاهیم سیال ذهنی را به اشیائی تبدیل می‌کند که می‌توان آن‌ها را «صیقل داد» (تزکیه نفس)، «پر کرد» (کسب دانش) یا «منعکس نمود» (ادراک حقیقت).

ج) **استعاره‌های جهتی**[8]: این استعاره‌ها نه بر اساس ساختار یک شیء خاص، بلکه بر اساس جهت‌گیری‌های فضایی بدن انسان (بالا/پایین، داخل/خارج، جلو/عقب) شکل می‌گیرند. ریشهٔ این استعاره‌ها در فیزیک بدن و تعامل آن با گرانش زمین است. مفاهیمی چون «وجود، بالاست»[9] یا «کمال، بالاست»[10] که در عباراتی نظیر **عالم علوی**، **مراتب عالیهٔ وجود** یا **سقوط**

---

1. structural metaphors
2. «Argument Is War»
3. « Acquiring Knowledge Is a Journey»
4. ontological metaphors
5. entities
6. substances
7. reification
8. orientational metaphors
9. Existence Is Up
10. Virtue Is Up

اخلاقی نمود می‌یابند، از این دسته‌اند. کیشی به کرّات از این طرحواره‌های فضایی برای تبیین سلسله‌مراتب هستی (از هیولی تا واجب‌الوجود) بهره می‌برد.

در تحلیل عمیق‌تر سازوکار این استعاره‌ها باید به لایهٔ زیرین و پیش‌زبانی آن‌ها یعنی طرحواره‌های تصویری توجه کرد. جانسون (۱۹۸۷) استدلال می‌کند که پیش از آنکه ذهن قادر به خلق استعاره‌های پیچیدهٔ فلسفی باشد، ساختارهای معنایی اولیه‌ای در تعامل مستقیم بدن با محیط فیزیکی شکل می‌گیرند. این طرحواره‌ها که الگوهای تکرارشونده‌ای از تجربهٔ حسی-حرکتی هستند، منطق فضایی ذهن را می‌سازند. در بافت گشایش‌نامه دو طرحوارهٔ بنیادین ظرف و مسیر نقش کلیدی ایفا می‌کنند. طرحوارهٔ ظرف برآمده از تجربهٔ زیستی انسان از بدن خود به‌عنوان یک محفظه (با درون و بیرون) و همچنین تعامل با اشیاء توخالی است. کیشی زمانی که از «گنجایش نفس» یا «پُرشدن ذهن از نور» سخن می‌گوید، درواقع از منطق درونی این طرحواره بهره می‌برد؛ منطقی که بر اساس آن معرفت به‌مثابهٔ ماده‌ای سیال در نظر گرفته می‌شود که می‌تواند در ظرف وجودی انسان کم یا زیاد شود. این طرحواره، به مفاهیم انتزاعی ظرفیت علمی و سعهٔ صدر ساختاری هندسی و ملموس می‌بخشد.

از سوی دیگر، طرحوارهٔ مسیر (یا منبع-مسیر-هدف) زیربنای شناختی استعاره‌های مبتنی بر سلوک و حرکت است. این طرحواره از تجربهٔ ساده و روزمرهٔ حرکت از یک نقطه به نقطهٔ دیگر برای رسیدن به یک هدف شکل گرفته است. اهمیت این طرحواره در تحلیل اندیشهٔ کیشی آنجاست که جهت‌مندی و غایت‌مندی را به فرایند شناخت تحمیل می‌کند. در این چارچوب دانستن دیگر یک حالت ایستا نیست، بلکه برداری است که سمت‌وسویی مشخص دارد.

علاوه بر طرحواره‌ها اصل دیگری که در این پژوهش بر آن تأکید می‌شود، "اصل ثبات" است. لیکاف (۱۹۹۳) بیان می‌کند که استعاره‌ها نمی‌توانند ساختار شناختی قلمرو مبدأ را به دلخواه تغییر دهند؛ بلکه نگاشت‌ها باید حافظ "روابط استنتاجی" باشند. به عبارت دیگر، اگر در قلمرو مبدأ (سفر فیزیکی) رسیدن به مقصد نیازمند عبور از مسیر است، در قلمرو مقصد (کسب معرفت) نیز نمی‌توان بدون طی مراحل (ریاضت و تحصیل) به غایت (حقیقت) رسید. این اصل شناختی توضیح می‌دهد که چرا ساختار رسالهٔ کیشی نظمی سلسله‌مراتبی دارد و چرا او نمی‌تواند جهل و علم را در کنار هم بنشاند؛ زیرا در منطق فیزیکی یک مکان نمی‌تواند هم‌زمان تاریک و روشن باشد. بنابراین، استعاره‌ها فقط ابزار توصیف نیستند، بلکه قالب‌های استدلالی را تعیین می‌کنند و به اندیشهٔ فیلسوف قوام منطقی می‌بخشند.

نکتهٔ حائز اهمیت دیگر در این رویکرد، تمایز میان استعاره‌های اولیه[1] و استعاره‌های مرکب[2] است. گرچه استعارهٔ «دانستن دیدن است»[3] ریشه در فیزیولوژی و تجربهٔ ادراکی مشترک انسان‌ها دارد (گریدی[4]، ۱۹۹۷) اما شیوهٔ بسط و بازنمایی آن متأثر از مدل‌های فرهنگی است. به بیان کوچش[5] (۲۰۰۵) نظام‌های فرهنگی با اتکا بر استعاره‌های اولیه و هم‌نشین کردن آن‌ها با زمینه‌های فکری و تاریخی، شبکه‌های مفهومی متفاوتی پدید می‌آورند. در رسالهٔ گشایش‌نامه نیز مفهوم‌سازی معرفت از طریق انگاره‌های نوری جلوه‌ای از بازتولید و بسط زبانیِ یک مدل فرهنگیِ دیرپا در سنت فکری جهان اسلام است؛ سنتی که در آن انگارهٔ نور هم‌زمان ابزاری ادراکی و مقوله‌ای معنوی-حکمی تلقی می‌شود. بدین‌ترتیب، کیشی این میراث مفهومی مشترک را بازآفرینی نکرده، بلکه در مقام یک نویسنده آن استعارهٔ تجربیِ بنیادین («دانستن دیدن است») را با سنت معنایی زمانهٔ خود هم‌سو ساخته و در قالب نثر فارسی صورت‌بندی کرده است. کاربست این رویکرد شناختی آشکار می‌سازد که چگونه گزاره‌های متنیْ بازتابی از تعامل میان سازوکارهای حسی-تنی مشترک و مدل‌های فرهنگی مستقر در بستر تولید اثر هستند.

نوآوری این پژوهش در واکاوی شیوه‌های مفهوم‌سازی معرفت در رسالهٔ گشایش‌نامه از منظر زبان‌شناسی شناختی نهفته است. در این رساله مفاهیم مرتبط با شناخت و ادراک حقایق در قالب کلان‌استعارهٔ ساختاری «دانستن دیدن است» صورت‌بندی شده‌اند. از منظر شناختی، کاربست انگاره‌های حسی دیدن، روشنایی و تابش در یک رسالهٔ کلامی-فلسفی، صرفاً آرایه‌ای ادبی برای تزیین کلام نیست؛ بلکه به تعبیر لیکاف و جانسون (۱۹۹۹) سازوکاری مفهومی است که از طریق نگاشت ویژگی‌های فیزیکی نور و بینایی (مانند آشکارگی، وضوح و رفع حجاب) بر حوزهٔ انتزاعی شناخت، فهم مفاهیم غیرمحسوس را برای مخاطب ملموس و قابل‌درک می‌سازد.

بدین‌ترتیب، بررسی گشایش‌نامه نشان می‌دهد که کیشی در نگارش این اثر به زبان فارسی چگونه از طریق به‌کارگیری نگاشت‌های بینایی و نوری دستگاه فکری خود را بر پایهٔ تجارب حسی ملموس سامان داده است؛ رویکردی که نشان‌دهندهٔ درهم‌تنیدگی استدلال‌های حِکمی با نظام شناختی انسان و تجربه‌های بدنمند است، بدون آنکه ارزش دیگر شیوه‌های تبیین مفهومی و استدلالی در متن نادیده انگاشته شود.

۳. ۲. روش تحقیق

---

1. primary
2. complex metaphors
3. «Knowledge Is Vision»
4. Grady
5. Kövecses

پژوهش حاضر از نظر ماهیت کیفی، و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است که در چارچوب معنی‌شناسی شناختی[1] انجام شده است. جامعهٔ آماری و پیکرهٔ متنی موردتحلیل در این مطالعه متن کامل رسالهٔ فارسی گشایش‌نامه اثر شمس‌الدین محمد کیشی است. مبنای استناد نسخهٔ انتقادی و تصحیح‌شدهٔ این رساله در کتاب مجموعه آثار شمس‌الدین محمد کیشی به کوشش نجف جوکار (۱۳۹۰: ۹۹-۱۱۸) است که توسط مؤسسهٔ پژوهشی حکمت و فلسفهٔ ایران منتشر شده است. انتخاب این نسخهٔ تصحیح‌شده به دلیل اعتبار علمی و دقت در ضبط واژگان کهن، برای تحلیل زبانی دقیق ضروری بوده است. چارچوب نظری و ابزار تحلیل مبنای نظری تحلیل داده‌ها، "نظریهٔ استعارهٔ مفهومی" بر اساس آرای لیکاف و جانسون (۱۹۸۰; ۱۹۹۹) است. بر اساس این رویکرد استعاره‌ها نه آرایه‌های بلاغی در سطح واژه، بلکه نگاشت‌های شناختی از یک قلمرو مبدأ عینی و محسوس به یک قلمرو مقصد انتزاعی تحلیل می‌شوند. برای شناسایی و استخراج استعاره‌های مفهومی از متن رساله، از فرایند سه مرحله‌ای اقتباس‌شده از رویهٔ شناسایی استعاره[2] پیشنهادشده توسط گروه پراگل‌جاز[3] (۲۰۰۷) استفاده گردید. این فرایند به شرح زیر اجرا شد:

۱) **استخراج داده‌ها و کدگذاری متنی:** در مرحلهٔ نخست، متن گشایش‌نامه به‌عنوان پیکرهٔ متنی موردبررسی عمیق قرار گرفت. با توجه به ساختار موضوعی رساله و مسائل محوری موردبحث در ابواب آن (که حول محور شناخت‌شناسی، قوای ادراکی، و مراتب کمال انسان سامان یافته است) تمام شواهد زبانی و گزاره‌هایی که به مقوله‌های بنیادین متن (شامل ادراک و مراتب آن: عقل، علم و جهل؛ و ابزارهای شناخت: حواس؛ و فاعل شناسایی و غایت آن: نفس و کمال) دلالت داشتند، به‌عنوان حوزه‌های مقصدِ هدفْ نشانه‌گذاری و استخراج شدند. بدین‌ترتیب، تعیین این حوزه‌ها نه بر پایهٔ پیش‌فرضی گزینشی، بلکه منطبق بر پیکره و ساختار موضوعیِ خودِ رساله صورت پذیرفت.

۲) **تعیین معنای بافتی و بنیادی واژگان:** در مرحلهٔ بعد برای هر واحد واژگانی نشانه‌گذاری‌شده معنای بافتی و بنیادی تعیین شد و سپس معنای آن واژگان در بافت متن با معنای بنیادی و ملموسِ آن مقایسه شد. اگر معنای بافتی انتزاعی بود اما معنای بنیادی آن به تجربه‌ای فیزیکی یا حسی اشاره داشت، آن واحد به‌عنوان "بیان استعاری" کدگذاری شد. مثال: در عبارت «خلاص از تاریکی نادانی»، معنای بافتی **تاریکی** عدم‌آگاهی است، اما معنای بنیادی آن **فقدان نور فیزیکی** است. تضاد میان این دو بیانگر وجود استعاره است.

۳) **دسته‌بندی و تحلیل نگاشت‌ها:** استعاره‌های شناسایی شده بر اساس قلمرو مبدأ مشترک خوشه‌بندی شدند. دو خوشهٔ مفهومی شامل **قلمرو بینایی** و **قلمرو سفر** شناسایی گردید. سپس

---

1. cognitive semantics
2. metaphor identification procedure (mip)
3. Pragglejaz Group

نگاشت‌های وجودی[1] میان اجزای قلمرو مبدأ و مقصد برای هر خوشه ترسیم شد. برای تضمین روایی تحلیل‌ها، یافته‌های استخراج‌شده با بافت کلی فلسفهٔ دورهٔ ایلخانی و تعاریف ارائه‌شده در متن رساله تطبیق داده شد تا از تفسیرهای سلیقه‌ای و ناهمخوان با نیت مؤلف پرهیز شود.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

بر اساس چارچوب روش‌شناختی متن رسالهٔ گشایش‌نامه مورد واکاوی شناختی قرار گرفت. داده‌های حاصل از تحلیل نشان می‌دهد که کیشی برای تبیین مفاهیم پیچیدهٔ معرفت‌شناختی، از یک نظام استعاری منسجم بهره برده است. گشایش‌نامه متنی کوتاه اما از نظر مفهومی بسیار فشرده است. کیشی این رساله را برای دانشجویان (دانش‌پژوهان) می‌نویسد و هدف خود را نمودن راهی به دانایی (۱۳۹۰: ۱۰۰) اعلام می‌کند. این هدف تعلیمی ایجاب می‌کند که مؤلف مفاهیم انتزاعی را به زبانی قابل‌فهم بیان کند. تحلیل دقیق متن بر اساس رویکرد لیکاف و جانسون نشان می‌دهد که این "قابل‌فهم‌سازی" از طریق دو کلان‌استعارهٔ مفهومی اصلی و مکمل صورت می‌گیرد: «معرفت، بینایی است» و «کسب دانش، سفر است».

۴. ۱. کلان‌استعارهٔ نخست: «معرفت، بینایی است»

این استعاره که طبق نظر لیکاف و جانسون (۱۹۸۰: ۴۸) یکی از استعاره‌های بنیادین مفهومی است، به‌عنوان یکی از الگوهای برجستهٔ مفهومی در متن گشایش‌نامه بازنمایی شده است. کیشی برای تبیین ماهیت **دانستن**، **فهمیدن**، **عقل**، و **حقیقت** به‌طور پیوسته از ظرفیت مفهومی واژگان و ساختارهای مرتبط با تجربهٔ فیزیکی "دیدن" بهره می‌گیرد.

الف) تحلیل فرایند شناسایی استعاره: برای تبیین چگونگی استخراج این استعاره، فرایند تحلیل روی عبارت آغازین رساله «خلاص از تاریکی نادانی» (کیشی، ۱۳۹۰: ۹۹)، اعمال گردید:

۱) واحد واژگانی: تاریکی،

۲) معنای بنیادی: فقدان نور فیزیکی در محیط،

۳) معنای بافتی: عدم‌آگاهی و جهل،

۴) تضاد و نگاشت: ازآنجاکه **نادانی** فاقد ویژگی فیزیکی تیرگی است، نویسنده از ویژگی حسی **تاریکی** (عدم امکان دیدن) برای مفهوم‌سازی وضعیت ذهنی جهل استفاده کرده است. بر اساس این تحلیل مجموعه‌ای از نگاشت‌های منسجم از حوزهٔ مبدأ (بینایی) به حوزهٔ مقصد (معرفت) استخراج گردید که در جدول ۱ و توضیحات پس از آن ارائه شده است.

---

1. ontological mappings

جدول ۱. نگاشت‌های وجودی استعارهٔ «معرفت، بینایی است» در گشایش‌نامه

قلمرو مبدأ	قلمرو مقصد	شاهد متنی (شمارهٔ صفحه در رساله)
دیدن / نگریستن	دانستن / فهمیدن	«نفس هرگاه که خواهد آن را بنگرد» (۱۰۲)
چشم (عضو)	عقل / قوهٔ مُدرکه	«دیدهٔ عقل»؛ «چشمِ دل» (۱۰۵)
تاریکی / کوری	جهل / نادانی	«تاریکی نادانی» (۹۹)
روشنایی / نور	دانایی / وضوح ذهنی	«روشن گشت که...» (۱۰۲)
آینه / بازتاب	قوه عاقله / ادراک حقیقت	«آینهٔ عقل» (۱۰۶)

۴. ۱. ۱. تحلیل نگاشت‌ها

۱) نگاشت «دانستن ← دیدن» و «ندانستن ← تاریکی»

این نگاشت بنیادین‌ترین لایهٔ این استعاره است. کیشی رساله را با اشاره به «خلاص از تاریکیِ نادانی» (**۱۳۹۰: ۹۹**) آغاز می‌کند که به‌طور مستقیم نادانی را به تاریکی نگاشت می‌کند. پیامد منطقی این نگاشت آن است که دانایی روشنایی است، و روشنایی پیش‌شرط لازم برای دیدن. بنابراین، در نظام فکری متن **دانستن** معادل **دیدن** و **ندانستن** معادل **نابینایی** است. این الگو در سراسر متن تکرار می‌شود؛ برای مثال، کیشی در شرح قوای مختلف می‌گوید: «پس روشن گشت که خیال خزانه‌ای است که صورت دریافتنی‌های دنیا را نگاه دارد، تا نفس هرگاه که خواهد آن را بنگرد» (همان: **۱۰۲**). فعل **روشن گشت** در اینجا به معنای **معلوم شد** به کار رفته است؛ یعنی فرایند **فهمیدن** به **روشن شدن** یک فضا تشبیه شده که امکان **نگریستن** را فراهم می‌آورد. هم‌چنین در تبیین تفاوت لذت عقلی و حسی می‌گوید لذت حسی ناشی از «دیدن صورت نیکو» است، اما لذت عقلی نیز از جنس «دریافتن» است (همان: **۱۰۸**) که نشان می‌دهد انتزاعی‌ترین فرایندهای شناختی نیز در قالب الگوی دیداری مفهوم‌سازی می‌شوند.

۲) نگاشت «عقل ← چشم»

اگر دانستن دیدن است، پس ابزار دانستن (عقل) باید ابزار دیدن (چشم) هم باشد. کیشی این نگاشت را به صریح‌ترین شکل بیان می‌کند: «و جماعتی عقل را "چشم دل" خوانند، یعنی چشمی است که در ذات جان است، و جان بدو خود را و عالم را درتواند یافت، و صفات حق تعالی را بدین چشم تواند دید» (**۱۳۹۰: ۱۰۵**). در اینجا، **عقل** به یک اندام حسی (**چشم**) نگاشت می‌شود که در مکانی غیرفیزیکی (**ذات جان**) قرار دارد. هم‌چنین در تمثیل حواس به‌مثابهٔ دریچه‌ها کیشی می‌نویسد: «هر یکی از این حواس مانند دریچه‌ای که ... [نفس] بدان دریچه‌های عالم ظاهر که آن را "دنیا" خوانند نگاه کند» (همان: **۱۰۱**). در این تمثیل، انسان

ناظری است محبوس که از طریق پنجره‌ها (حواس) به بیرون «نگاه می‌کند»؛ نگاهی که همان فرایند ادراک حسی است.

۳) نگاشت «حقیقت ← صورت/نور»

آنچه قرار است شناخته شود، به‌مثابهٔ چیزی که دیده می‌شود مفهوم‌سازی می‌گردد. کیشی از مفهوم صورت برای اشاره به مُدرَکات بهره جسته است: «کمال قوت عقلی ... چنان‌که صورت عالم جملت با نسبتی که او را با حق تعالی هست در آینه عقل نموده شود، و در جمله هستی به دیده عقل مشاهده می‌کند» (همان: ۱۰۶). در این قطعه کل جهان هستی به یک صورت عظیم تشبیه شده که در آینهٔ عقل بازتاب می‌یابد. این استعارهٔ آینه و نور معرفت‌شناسی کیشی را به‌شدت به سنت حکمت اشراق نزدیک می‌کند (سهروردی، ۱۹۹۹)؛ جایی‌که معرفت حقیقی امری بی‌واسطه، شهودی و حضوری معرفی می‌شود، نه استنتاجی صرف.

۴. ۲. کلان‌استعارهٔ دوم: «کسب دانش، سفر است»

اگر استعارهٔ اول ماهیت معرفت را مشخص می‌کرد، استعارهٔ دوم به فرایند دستیابی به آن ساختار می‌بخشد. کیشی کل پروژهٔ معرفت را یک سفر معنوی ترسیم می‌کند که دارای طرحوارهٔ منبع-مسیر-هدف[1] است.

الف) تحلیل فرایند شناسایی استعاره: تحلیل عبارت «جویندگان دانش و پویندگان هنجار خلاص» (کیشی، ۱۳۹۰: ۹۹)

۱) واحد واژگانی: «پوینده» (دونده/رونده) و «هنجار» (راه/روش)،

۲) معنای بنیادی: حرکت فیزیکی بدن در یک مسیر جغرافیایی،

۳) معنای بافتی: تلاش ذهنی و ممارست علمی برای دستیابی به رستگاری،

۴) نگاشت: فرایند یادگیری انتزاعی به صورت حرکت فیزیکی در فضا بازنمایی شده است.

جدول ۲ و تحلیل ذیل آن جزئیات این نگاشت را نشان می‌دهند.

جدول ۲. نگاشت‌های وجودی استعارهٔ «کسب دانش، سفر است» در گشایش‌نامه

قلمرو مبدأ (سفر فیزیکی)	قلمرو مقصد (سلوک علمی)	شاهد متنی (شماره صفحه در رساله)
مسافر / پوینده	یادگیرنده / دانش‌پژوه	«جویندگان دانش ... پویندگان هنجار خلاص» (۹۹)
مبدأ سفر	عالم حس / بدن	«نخستین پایه ... عالم ظاهر» (۱۰۱)
مسیر / منازل	قوای نفس / مراتب ادراک	گذر از حواس به خیال و عقل
مقصد	عالم باطن / شهود حق	«حضرت او» (۹۹)؛ «درجهٔ فراتر» (۱۱۴)
مانع / توقف	تعلقات مادی / نقص علمی	«از درجهٔ بهیمیت فراتر نگذشته» (۱۱۴)

1. the Source-Path-Goal schema

۴. ۲. ۱. تحلیل نگاشت‌ها

۱) نگاشت «یادگیرنده ← مسافر»

واژگان **جوینده** و **پوینده** (کیشی، ۱۳۹۰: ۹۹) یادگیرنده را در نقش یک مسافر فعال قرار می‌دهند. یادگیری در اینجا نه انتقال منفعلانه، بلکه یک **جستجو** و حرکت ارادی است.

۲) نگاشت «فرایند معرفت ← مسیر (مبدأ تا مقصد)»

کیشی جغرافیای این سفر را دقیق ترسیم می‌کند.

مبدأ (عالم ظاهر): «نخستین پایه از معرفت، دریافتن حواس است چیزها را از عالم ظاهر» (همان: ۱۰۱). **تن و بدن** مَرکبِ آغازین این سفر است.

مسیر (سلسله مراتب قوا): مسافر از حواس پنج‌گانه عبور کرده و به **قوهٔ خیال** و **وهم** می‌رسد و نهایتاً به **عقل** در **عالم دل** وارد می‌شود.

مقصد (عالم باطن): هدف نهایی، رسیدن به «حضرت او» (همان: ۹۹) و کمال نفس است.

۳) نگاشت «موانع معرفت ← موانع راه»

کیشی **شهوت** و **غضب** را موانعی می‌داند که مسافر را متوقف می‌کنند. او دربارهٔ کسانی که در مراحل حسی می‌مانند می‌نویسد: «پس هر انسانی که آسایش او بدین قوت‌ها است ... از درجهٔ بهیمیت فراتر نگذشته است» (همان: ۱۱۴). عبارت «فراتر نگذشتن» دلالت بر توقف در مسیر و نرسیدن به مقصد دارد که منجر به نوعی **عذاب** ناشی از گم کردن راه می‌شود (همان: ۱۱۴ و ۱۱۷).

پیامدهای فلسفی: این استعاره به کیشی امکان می‌دهد تا میان فلسفهٔ مشاء (اصالت حس به‌عنوان مبدأ) و حکمت اشراق (شهود به‌عنوان مقصد) آشتی برقرار کند. حس "مبدأ" است (همسو با مشاء) اما "مقصد" نیست (همسو با اشراق)؛ و توقف در مبدأ ناتمام ماندن سفر انسانیت است.

۴. ۳. برهم‌کنش استعاری: گشایش راه را برای گشایشِ چشم می‌گشاید

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قدرت متن کیشی در "تلاقی" این دو کلان‌استعاره نهفته است. عنوان رساله (گشایش‌نامه) نقطهٔ کانونی این تلاقی است، زیرا واژهٔ "گشایش" در آنِ واحد چهار معنای مرتبط را فعال می‌کند.

۱) گشودن راه (استعارهٔ سفر)،

۲) گشودن دروازه (عبور از منازل سفر)،

۳) گشودن چشم (استعارهٔ بینایی)،

۴) رفع گرفتاری (خلاص از تاریکی).

در تحلیل نهایی، گشایش‌نامه کتابی است که راه را می‌گشاید تا چشم دل گشوده شود. کیشی می‌نویسد: «و بدین سبب است که حکیمان خداپرست، نخست جویندگان حکمت را از مجاهدت و عبادت فرمایند، تا دوستی دنیا یعنی عالم حس از دل ایشان کمتر شود» (۱۳۹۰: ۱۱۱). در اینجا «کمتر شدن دوستی دنیا» (حرکت در سفر و فاصله گرفتن از مبدأ) شرط لازم برای "دریافتن کمال" (بینایی و شهود) است. این ترکیب، یک مدل شناختی واحد را می‌سازد: «سفر برای دیدن است و دیدن، غایت سفر».

۵. نتیجه‌گیری

واکاوی زبان‌شناختی رسالهٔ گشایش‌نامه بر پایهٔ نظریهٔ استعارهٔ مفهومی نشان داد که شمس‌الدین کیشی در این متن مفاهیم انتزاعی حوزهٔ شناخت و قوای ادراکی را از طریق الگوهای استعاری ساختاربندی کرده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تفهیم ساحت‌های غیرمحسوس معرفت در این رساله، پایهٔ سازوکار نگاشت‌های حوزهٔ مبدأ بینایی و نور و طرحوارهٔ حرکتی مسیر صورت پذیرفته است.

بر اساس شواهد متنی، در الگوی نخست مقولهٔ جهل و عدم‌آگاهی در قالب تاریکی و فرایند حصول وضوح فکری و نتیجه‌بخشی استدلال در قالب افعال نوری نظیر روشن گشتن مفهوم‌سازی شده است؛ همچنین کارکرد قوهٔ عاقله از طریق استعارهٔ اندام‌شناختی چشم دل و بازنمایی معقولات از طریق انگارهٔ تصویری «انعکاس در آینه» تبیین گردیده است. در الگوی دوم، دستیابی به مراتب معرفت نه به‌صورت وضعیتی ایستا، بلکه در قالب حرکت در یک مسیر فکری (بر پایهٔ طرحوارهٔ منبع-مسیر-هدف) سامان یافته است؛ به‌گونه‌ای که طالب علم با عنوان "پویندهٔ هنجار" بازنمایی شده و آغاز ادراک حسی به‌مثابهٔ پایه، و توقف در ساحت حیوانی به‌مثابهٔ فراتر نگذشتن از مراتب ادراکی صورت‌بندی شده است.

بدین‌ترتیب، کاربست این انگاره‌های شناختی نشان می‌دهد که کیشی در نگارش این اثر تعلیمی تبیین مراتب عقلانی و مفاهیم ادراکی را بر تجارب حسی و جهتیِ ملموس متکی ساخته است. این کاربست استعاری، ابزاری مفهومی برای ساده‌سازی و ملموس‌کردن مباحث نظری برای مخاطبان رساله فراهم آورده است، بی‌آنکه ساختار استدلالی متن را از انتظام مفهومی خارج سازد. تحلیل داده‌های زبانی گشایش‌نامه نشان می‌دهد که شمس‌الدین کیشی در نگارش این اثر با به‌کارگیری واژگانی با پایه‌های حسی و ملموس نظیر روشن، پوینده، هنجار و تعابیری چون چشم دل، مفاهیم مجرد معرفتی را صورت‌بندی کرده است. این یافته همسو با مبانی زبان‌شناسی شناختی نشان می‌دهد که واژگان و ساختارهای زبانی فقط مجرایی خنثی برای انتقال مفاهیم ازپیش‌آماده نیستند، بلکه سازوکارهای استعاریِ تعبیه‌شده در زبان، نقش مستقیمی در شیوهٔ

مفهوم‌سازی و ساده‌سازی آموزه‌های انتزاعی برای مخاطب ایفا می‌کنند. بدین‌ترتیب، کاربست نظریهٔ استعارهٔ مفهومی توانست فرایندهای ذهنی کیشی را در تفهیم مراتب شناخت از طریق نگاشت‌های عینیِ بینایی و حرکتی آشکار سازد و نشان دهد که چگونه ابزارهای حسی زبان در خدمت تبیین نظام‌مند اندیشهٔ فلسفی قرار گرفته‌اند.

تحلیل حاضر نشان می‌دهد که بهره‌گیری از رویکرد زبان‌شناسی شناختی می‌تواند سازوکار منسجم مفاهیم مجرد را در رساله‌های حکمی کهن آشکار سازد؛ به‌گونه‌ای که تعابیری که ممکن است در نگاه نخست صرفاً تمثیل‌هایی خطابی یا لفاظی به نظر برسند، ذیل نگاشت‌های مفهومی مشخص قابل‌تبیین‌اند. در این میان، به‌کارگیری تعابیر حوزهٔ بینایی در گشایش‌نامه بیانگر پیوند نظام‌مند میان تجربهٔ حسی و مفاهیم معرفتی در ساختار تبیینی کیشی است. از این منظر، مفهوم‌سازی قوایی نظیر عقل با تکیه بر استعاره‌هایی مانند **چشم دل** امکان بازنمایی ملموس کارکرد قوای درونی را برای مخاطب فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که تفهیم امور انتزاعی در متن با اتکا به سازوکارهای ادراکی و حسی سامان یافته است.

به نقش **جسمانیت** در تفکر انتزاعی پی ببریم: این تحلیل به‌وضوح نشان می‌دهد که حتی انتزاعی‌ترین اندیشه‌های فلسفی نیز ریشه در تجربیات جسمانی و حسی ما (مانند دیدن و حرکت کردن در فضا) دارند. این همان ایدهٔ بنیادین **شناخت جسمانی**[1] است که در دهه‌های اخیر در علوم شناختی مطرح شده و نشان می‌دهد که ذهن از بدن و تجربیات فیزیکی آن جدایی‌ناپذیر است (لیکاف و جانسون، ۱۹۹۹). تحلیل متون کهن با این دیدگاه می‌تواند نشان دهد که این ایده تا چه حد در سنت‌های فکری پیشامدرن نیز ریشه داشته است.

پژوهش حاضر با گذر از روش‌های مرسوم تاریخ‌نگاری اندیشه و کاربست "نظریهٔ استعارهٔ مفهومی" ساختار پنهان معرفت‌شناسی شمس‌الدین کیشی در رسالهٔ گشایش‌نامه را واکاوی کرد. یافته‌ها نشان داد که کیشی برای تبیین چیستی و چگونگی دانایی، از یک الگوی استعاری دوگانه و درهم‌تنیده بهره برده است: استعارهٔ «معرفت، بینایی است» که ماهیت شهودی علم را بازنمایی می‌کند و استعارهٔ «کسب معرفت، یک سفر است» که فرایند تدریجی دستیابی به آن را سامان می‌بخشد. او با این تمهید شناختی، **حس** (مبدأ مشائی) و **شهود** (غایت اشراقی) را نه به‌عنوان دو قطب متضاد، بلکه به‌عنوان منازل یک طیف تکاملی واحد ترسیم کرده است؛ سفری که از عالم **محسوسات** آغاز می‌شود، اما توقف در آن ماندن در **تاریکی** است و فقط با حرکت به سوی باطن، **چشم دل** گشوده می‌شود.

در مقام سنجش با پیشینهٔ پژوهش، نتایج این مطالعه ابعاد تازه‌ای از متن را آشکار می‌سازد. درحالی‌که پژوهش‌های پیشین پیرامون کیشی (از جمله جوکار، ۱۳۹۰ و حمیدی، ۱۳۹۸) عمدتاً با رویکردهای تاریخی یا گزارش آراء به معرفی و تصحیح این متن و ثبت وقایع فکری او

---

[1] embodied cognition

پرداخته‌اند، پژوهش حاضر از منظری زبان‌شناختی به واکاوی متن دست یازید. یافته‌های این مطالعه نشان داد که فرایند تفکر و ساختار استدلالی در گشایش‌نامه تا حد زیادی مبتنی بر ظرفیت‌های شناختی و استعاره‌های بدنمند (مانند دیدن و حرکت در مسیر) است. از منظر روش‌شناختی، این تحلیل نشان می‌دهد که کاربست زبان‌شناسی شناختی می‌تواند مکمل بررسی‌های متن‌شناختی و سنتی باشد و شیوهٔ مفهوم‌سازی گزاره‌های مجرد را در لایه‌های زبانی اثر نمایان سازد.

البته باید توجه داشت که این پژوهش به بررسی یک تک‌نگاری (گشایش‌نامه) محدود بود؛ ازاین‌رو، تعمیم این الگوهای استعاری به تمام رسائل و کلیت نظام فکری شمس‌الدین کیشی نیازمند احتیاط است. پژوهش‌های آتی می‌توانند با بررسی سایر متون هم‌دوره، به ارزیابی دقیق‌تر دامنهٔ کاربست این طرح‌واره‌ها و استعاره‌های مفهومی در رساله‌های تعلیمی سده‌های میانی بپردازند.

تعارض منافع

تعارض منافع نداریم.

منابع

استوار نامقی، سیدمحمد، و قربان صباغ، محمود رضا. (۱۳۹۴). «استعاره‌های سماع در انس‌التائبین احمد جام نامقی». مطالعات عرفانی، ش ۲۲: ۵ - ۳۸.

امیدبخش، میترا. (۱۳۹۳). «نور سیاه در اندیشه‌های عرفانی عین‌القضات همدانی». کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. https://elmnet.ir/doc/20055418-41664

ایمانیان، حسین و نادری، زهره. (۱۳۹۳). «استعاره‌های جهتی نهج‌البلاغه از بعد شناختی». پژوهشنامه نهج‌البلاغه، س۱ ش ۴: ۷۳-۹۲.

بهنام، مینا. (۱۳۸۹). «استعاره مفهومی نور در دیوان شمس». نقد ادبی، س ۳ ش ۱۰: ۹۱ - ۱۱۴.
DOR: 20.1001.1.20080360.1389.3.0.16.4

پورجوادی، نصرالله. (۱۳۹۹). دریای معرفت از بایزید تا نجم دایه. تهران: هرمس.

جلیلی، زهرا. (۱۴۰۳). «استعارهٔ جهتی در نهج‌البلاغه مطالعه موردی: حکمت‌ها». پژوهش‌های قرآن و حدیث، س ۵۷ ش ۱: ۷۳ - ۸۹. DOI:10.22059/jqst.2024.368025.670273 .

حاجیان‌نژاد، علی‌رضا، و بابایی، منا. (۱۴۰۳). «نظام‌مندی در مفهوم‌سازی استعاری معرفت بر پایهٔ دریافت‌های دیداری در تمهیدات و نامه‌های عین‌القضات همدانی: رویکردی شناختی». متن‌پژوهی ادبی، س ۲۸ ش ۹۹: ۲۵۷ - ۲۸۲. DOI:10.22054/ltr.2022.59570.3340

خادم زاده، وحید. (۱۴۰۲). «استعاره‌های مفهومی مبتنی بر جهت کنه - وجه در فلسفه ملاصدرا». ذهن، س ۲۴ ش ۹۳: ۱۰۱ - ۱۲۹.

زرگوشی، زینب، رضازاده، رضا و ضیایی، مجید. (۱۴۰۰). «کاربرد استعاره در معرفت‌شناسی سهروردی». فلسفه و کلام اسلامی، س ۵۴ ش ۱ : ۶۱ - ۸۱. DOI:10.22059/jitp.2021.317819.523257

زرین‌فکر، مژگان، صالحی‌نیا، مریم و مهدوی، سیدجواد. (۱۳۹۳). «استعاره مفهومی رویش در معارف بهاء ولد». ادبیات عرفانی، س ۵ ش ۹: ۱۳۷ - ۱۷۲. DOI:10.22051/jml.2014.129

سپهری، مهدی. (۱۳۸۲). «نقش استعاره در اصالت وجود بررسی معنی‌شناختی» .پژوهش‌نامه فلسفه دین (نامه حکمت)، س ۱ ش۲: ۱۶۳-۱۸۹. DOI:10.30497/prr.2012.1237

صدیقی، مصیب و میرباقری فرد، سیدعلی اصغر. (۱۴۰۴). «مفهوم‌سازی «معرفت» در آثار شیخ احمد جام نامقی بر اساس نظریه استعاره مفهومی». متن‌پژوهی ادبی، س۲۹ ش ۱۰۴: ۹ - ۳۱. DOI:10.22054/ltr.2023.67986.3556

قائمی‌نیا، علی‌رضا. (۱۳۹۶). معناشناسی شناختی قرآن. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

کیشی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۰). مجموعه آثار شمس‌الدین محمد کیشی. به تصحیح نجف جوکار. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

مزگی‌نژاد، مرتضی و مرادی، معصومه. (۱۴۰۱). «بررسی رویکردهای استعاری در معناداری گزاره‌های دینی». قبسات، س ۲۷ ش ۱۰۴: ۱۷۷ - ۲۰۸.

مسعودی‌فرد، جلیل و ریحانی، ندا. (۱۳۹۵). «تحلیل رساله‌ی «عقل سرخ » سهروردی براساس نقد کهن الگویی». پژوهش‌های ادبی و بلاغی، س ۵ ش ۱ (پیاپی ۱۷): ۴۱ - ۵۴.

میرزایی‌مقدم، مریم، صحرایی، علی‌قاسم، حسنی جلیلیان، محمدرضا و حیدری، علی. (۱۴۰۰). «بررسی استعاره‌های مفهومی با مضمون عرفانی در "عبهرالعاشقین" روزبهان بقلی». عرفان اسلامی، س ۱۷ ش ۶۸: ۳۶۹ - ۳۸۳.

هاشمی، زهره. (۱۳۹۲). «زنجیره‌های استعاری محبت در تصوف؛ بررسی دیدگاه صوفیه درباره محبت از قرن دوم تا ششم هجری بر بنیاد نظریه استعاره مفهومی». نقد ادبی، س ۶ ش ۲۲: ۲۹ - ۴۸. DOR: 20.1001.1.20080360.1392.6.22.4.7

ـــــــــــ . (۱۳۹۴). عشق صوفیانه در آینه استعاره؛ نظام‌های استعاری عشق در متون عرفانی منثور بر اساس نظریه‌ی استعاره شناختی. تهران: علمی.

References

Behnam, M. (2010). Study of conceptual metaphor of Light in the Divan-e-Shams. *Literary Criticism*, *3* (10), 91–114. [In Persian].

Ghaemnia, A. R. (2017). Cognitive semantics of the Quran. Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian].

Grady, J. E. (1997). *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes* (Doctoral dissertation). University of California, Berkeley.

Hajiannezhad, A. & Babaei, M. (2024). Systematicity in the Metaphorical Conceptualization of Knowledge based on Visual Perceptions in Ain al-Quzat Hamedani's Tamhidat va Nameh-ha: A Cognitive Approach. *Literary Text Research*, *28* (99), 257–282. https://doi.org/10.22054/ltr.2022.59570.3340 [In Persian].

Hashemi, Z. (2013). The Chains of Love (Mohabat) in Sufism (The Study of Sight Sofis about Love (Mohabat) since 2th -6th Based on Conceptual Metaphor Theory). *Literary Criticism*, *6* (22), 29–48. *[In Persian].*

Hashemi, Z. (2015). *Sufi Love in the Mirror of Metaphor: Metaphorical Systems of Love in Prose Mystical Texts Based on Cognitive Metaphor Theory*. Tehran: Elmi. [In Persian].

Imanian, H. & Naderi, Z. (2014). Orientational Metaphors in Nahj-albalagha: A Cognitive Perspective. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, *1* (4), 73–92. [In Persian].

Jalili, Z. (2024). Directional Metaphor in Nahj al-Balagha Case Study of "Wisdoms". *Quranic Sciences and Tradition*, *57* (1), 73–89. https://doi.org/10.22059/jqst.2024.368025.670273. [In Persian].

Johnson, M. (1987). *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. University of Chicago Press.

Jokar, Najaf. (2011). Author: Kishi, Muhammad ibn Ahmad. Publisher: Iranian Institute of Philosophy (IRIP), Iran. Publication Year: [In Persian].

Khademzadeh, V. (2023). Conceptual metaphors based on the dimension of *kunh* (depth) and *wajh* (aspect) in Mulla Sadra's philosophy. *Mind*, 24(93), 101–129. [In Persian].

Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (2nd ed., pp. 202–251). Cambridge University Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought.* New York: Basic Books.

Masoudifard, J., & Reyhani, N. (2017). An archetypal critique-based analysis of Suhrawardi's treatise 'Aql-e Sorkh (The Red Intellect). Journal of Literary and Rhetorical Research, 5 (1), 41–54. [In Persian].

Mezginehad, M. & Moradi, M. (2022). Investigating metaphorical approaches in the meaning of religious propositions. *Qabasat*, *27* (104), 177–208. https://doi.org/08.104 [In Persian].

Mirzaie Moghadam, M., Ghasemsahraie, A., Hasani Jalilian, M., & Heidari, A. (2021). Examining conceptual metaphors with a mystical theme in Ruzbahan Baqli's 'Abhar al-'ashiqin. *Islamic Mysticism*, 18 (68), 369–383. [In Persian].

Mitra Omidbakhsh. 2014. Black Light in the Mystical Thoughts of Ayn al-Qudat Hamadani. *International Congress on Religious Culture and Thought [In Persian].*

Mozhgan Zarrinfekr, Maryam Salehinia, Mohammadjavad Mahdavi, (2014). Conceptual Metaphor of Growth in Baha-e Valad's Ma arif, *Mystical Literature,* 5(9), 137-172. magiran.com/p1341042 [In Persian].

Ostovar Namaghi, S. M., & Ghorban Sabbagh, M. R. (2015). Samāʿ Metaphors in Ahmad-e Jām's *Ons al-tālebīn*. *Mystical Studies*, 11 (2), 5–38. [In Persian].

Pourjavady, N. (2020). The Ocean of Gnosis from Bayazid to Najm-e Day. Tehran: Hermes. [In Persian].

Pragglejaz Group (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol, 22,* 1-39. https://doi.org/10.1080/10926480709336752

Reyhani, N. (2017). analysis of" Aghl e Surkh"Suhrawardi media based archetypal criticism. *Literary and rhetorical research*, *5* (1), 41-54. [In Persian].

Sedighi, M. & Mirbagherifard, S. A. (2023). Analysis of allegorys taken from the realm of life in the works of Ahmad Jam Namghi. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, *25* (52), 121–140. https://doi.org/10.22103/jll.2023.19834.3008 [In Persian].

Sepehri, M. (2024). Rereading the Problem of Evil and Its Solutions in Allamah Sayyid Muhammad Husayn Tabataba'i's Thought Based on His Three Theories of "Self-knowledge", "I'tibāriyyāt" and "Fall of Adam". *Philosophy of Religion Research*, *22* (1), 59–79. https://doi.org/10.30497/prr.2024.244034.1812 [In Persian].

Zargooshi, Z., Rezazadeh, R. & Ziaei, M. (2021). The Application of Metaphors in Suhrawardī's Epistemology. *Philosophy and Kalam*, *54* (1), 81–61. https://doi.org/10.22059/jitp.2021.317819.523257 . [In Persian].